

KS. MARIAN OBRUŚNIK

Opole – Rzym

Szkoły w starożytnym Izraelu

Istnienie instytucjonalnych szkół współcześnie, w europejskich kręgach kulturowych, jest kwestią tak oczywistą, że trudno wyobrazić sobie społeczeństwa bez tej formy nauczania i wychowywania młodego pokolenia. Idea szkolnictwa nie jest jednak wymysłem naszych czasów. Jej korzenie sięgają starożytności. Takie kultury jak egipska, mezopotamska a potem grecka wypracowały własne systemy szkolnictwa na potrzeby kształcenia ludzi. Także historia starożytnego Izraela wskazuje, że i tu powstawała świadomość konieczności instytucjonalnych szkół. W poszukiwaniu ich początków trzeba sięgnąć przede wszystkim do tekstów biblijnych, zwłaszcza Starego Testamentu. Nie można tu także pominąć świadectw archeologicznych i doświadczeń ościennych państw Izraela. Rzucają one bowiem wiele światła na instytucję szkolnictwa w czasach biblijnych starożytnego Izraela. I chodzi tu nie tylko odpowiedź na pytanie o istnienie starożytnej szkoły, ale także o jej charakter. Szkoła bowiem, według ogólnego przekonania, ma być nie tylko miejscem nauczania, ale także jednym z ważniejszych ośrodków wychowawczych. Ma nie tylko przekazywać wiedzę, ale ukazywać młodym ludziom uniwersalne wartości.

Szukając odpowiedników współczesnych szkół w starożytności, trzeba najpierw uściślić samo pojęcie „szkoły”. Niewątpliwie „szkołą” można nazwać profesjonalny proces kształcenia z nauką czytania i pisania, który jest realizowany w specyficznym miejscu, gdzie młodzi ludzie przychodziliby po tę naukę, płacąc nauczycielowi za jego trud. Tak pojęta szkoła w staro-

żytności służyła głównie przekazywaniu wiedzy, zwłaszcza nauki czytania i pisania. Zadania wychowawcze zarezerwowane były dla rodziny lub kogoś specjalnie do tego przez rodzinę wybranego.

Wiedza na temat szkół w starożytnym Izraelu jest dość niekompletna. Bardzo często opiera się na danych pośrednio odnoszących się do problemu. Samo słowo „szkoła” (hebr. **בֵּית מִדְרָשׁ** – dosł. „dom nauki, wyjaśnienia”) pojawia się po raz pierwszy w hebrajskim tekście u Syracha (51,23). Mędrzec zachęca w nim niewykształconych do przebywania w jego domu nauki. Między innymi na tej podstawie przyjmuje się istnienie szkół na terenach Izraela w czasach Ben Syracha (ok. 180 r. przed Chr.). W nich to mędrzy mieliby prowadzić systematyczne nauczanie¹. Stąd też uczeni interpretują zwrot **בֵּית מִדְרָשׁ** w rozumieniu „szkoły”² lub w sensie późniejszych rabinistycznych „akademii”³. Język jednak, jakim posługuje się Syrach zapraszając uczniów do swego „domu nauki”, jak i samo sformułowanie, wydaje się nie mieć wiele wspólnego z instytucjonalnymi szkołami. Nie ma on także powiązania z greckimi szkołami elementarnymi, czy z późniejszymi naukami prowadzonymi w żydowskich synagogach. Są to raczej indywidualne nauki udzielane w domu nauczyciela, podobne do perypatetycznych pouczeń prowadzonych przez greckich filozofów. Ben Syrach w swej nauce akcentował głównie moralną formację uczniów, zakorzenioną w teologii⁴. Nie chodzi tu więc o rodzaj „wyjaśnienia” (hebr. **בֵּית מִדְרָשׁ**), ile o przekaz praktycznego zdobywania mądrości. Sugerować to może także przypuszczenie, że

¹ J.S. SYNOWIEC, *Mędrcy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1997², s. 67.

² G. VON RAD, *Weisheit in Israel* (Gütersloher Taschenbücher 1437), Gütersloh 1992, s. 31; M. HENGEL, *Judentum und Hellenismus* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament [dalej: WUNT] 10), Tübingen 1988³, s. 243; S. POTOCKI, *Księgi mądrościowe ST*, w: L. STACHOWIAK (red.), *Wstęp do Starego Testamentu* (Wstęp do Pisma św. 2), Poznań 1990, s. 399.

³ R. SMEND (*Die Weisheit des Jesus Sirach*, Berlin 1906, s. XIV) mówiąc o domu nauki w Syr 51,23 określa go jako *Terminus der Schriftgelehrsamkeit*; W.O.E. OESTERLEY (*The Wisdom of Jesus, the Son of Sirach, or Ecclesiasticus*, w: CH. GORE, H.L. GOUDGE, A. GUILLAUME [red.], *A New Commentary on Holy Scripture including the Apocrypha*, New York 1948⁷, s. 102) pisze: *The house of instruction, of which this is the earliest mention, is the technical name for a place ('house') where instruction in the Law, Scriptures, Ethics, etc., was given.*

⁴ J.L. CRENSHAW, *The Primacy of Listening in Ben Sira's Pedagogy*, w: M.L. BARRÉ (red.), *Wisdom, you are my sister* (The Catholic Biblical Quarterly. Monograph Series 29), Washington 1997, s. 184.

w tekście Syr 51,23 pierwotnie nie chodziło o **בְּבֵית מִדְרָשׁ** jak czytamy w tekście hebrajskim manuskryptu B Księgi Syracha, ale o **בְּבֵית מוֹסָר**, co potwierdza zarówno tłumaczenie greckie LXX (ἐν οἴκῳ παιδείας), jak i syryjskie⁵. W Syr 51,23 nie chodziłoby przeto o „dom nauki” tj. miejsce, w którym przeprowadza się typowo szkolne nauki z przekazywaniem umiejętności czytania i pisania, lecz charakterystyczny dla Syracha rodzaj „domowej” metaforyki⁶. Tym bardziej, że kontekst bliższy dotyka szeroko pojętej tematyki wychowawczej a nie instytucjonalnego nauczania. Wszyscy niewykształceni, czy niewychowani (ἀπαίδευτοι — wiersz 23), w ramach programu wychowawczego Ben Syracha, są bowiem zaproszeni do domu nauki, aby zdobyć mądrościowe wychowanie (παιδεία / מוֹסָר)⁷

Nie ma więc całkowitej pewności czy Ben Syrach mówiąc o „domu nauki” miał na uwadze instytucję szkoły, przybliżoną do naszego jej rozumienia. Niektórzy przesuając powstanie instytucjonalnego nauczania publicznego na epokę Jana Hirkana, około 130 r. przed Chr.⁸ Według tradycji żydowskiej dopiero arcykapłan Jozue ben Gimla w 63 r. po Chr. wydał zarządzenie ustalające, że każde miasto i każda wieś powinna mieć szkołę, do której uczęszczałyby dzieci od szóstego lub siódmego roku życia. Ale i ta tradycja jest poddawana w wątpliwość. Ponieważ dekret ten musiał już sankcjonować zastaną, przynajmniej po części, sytuację, datę istnienia szkół przesuwa się więc na dużo wcześniejszy okres. Jednak i tu, należy poczynić pewne rozróżnienie pomiędzy szkołami dla elit oraz szkołami lokalnymi, przeznaczonymi dla prostego ludu. Pierwsze istniały prawdopodobnie już bardzo wcześniej. Trudno bowiem wyobrazić sobie dwór królewski bez skrybów i urzędników, a tych z kolei bez specjalnego przygotowania.

⁵ P.W. SKEHAN, *The Acrostic Poem in Sirach 51:13-30*, „The Harvard Theological Review” 64 (1971), s. 397.

⁶ O. WISCHMEYER, *Die Kultur des Buches Jesus Sirach* (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 77), Berlin–New York 1995, s. 176.

⁷ H. STADELMANN, *Ben Sira als Schriftgelehrter. Eine Untersuchung zum Berufsbild des vor-makkabäischen Sōfēr unter Berücksichtigung seines Verhältnisses zu Priester-, Propheten- und Weisheitslehrertum*, WUNT 2,6, Tübingen 1980, s. 307–308.

⁸ R. DE VAUX, *Le istituzioni dell’Antico Testamento*, Genova 1977³, s. 60; J.L. CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, „Journal of Biblical Literature” 104 (1985), s. 612.

1. Teksty biblijne

W Izraelu także istniało zapotrzebowanie na szkoły, które podejmowały zadanie kształcenia wychowanków królewskich, urzędników dworskich, pisarzy, a nawet uczniów samych proroków. Nie ma jednak jakiegoś jednorodnego zbioru tekstów biblijnych, które by potwierdzały lub obalały tezę o istnieniu takich szkół czy to w okresie wczesnej monarchii czy nawet w czasach sędziów. Uczni powołują się w tym względzie na różne teksty biblijne.

I tak: J.L. Crenshaw⁹ wskazuje na trzy podstawowe teksty, które miałyby świadczyć o istnieniu szkół: Iz 28,9-13; 50,4-9; Prz 22,17-21. Pierwszy z nich sugeruje, że nauka odbywała się zaraz po odstawieniu dziecka od piersi matki. Ale czy jest to w ogóle możliwe, by tak wcześnie zaczynała się nauka pisania i czytania? Wydaje się raczej, że tekst ten należy rozumieć jako ironiczne, wykorzystanie faktu niemowlęcego gaworzenia. Tym samym nie potwierdza on hipotezy wczesnego prowadzenia szkolnego nauczania¹⁰. Także kontekst, w którym dzieci mają się uczyć, jest niejasny. Drugi tekst (Iz 50,4-9) to trzecia pieśń Sługi Jahwe. Wyraża on ideę ćwiczenia mowy co ma specjalne odniesienie do tych, którzy pobierają naukę, czyli uczniów. Nie jest jednak pewne, czy odwołuje się on do szkół jako takich, do szkół prorockich, czy też do ustnych pouczeń przekazywanych przez rodziców. Kolejny trzeci tekst Prz 22,17-21 jest bardzo mocno związany z egipską mądrością Amenemopego. Przyjmuje się wręcz, że autor Prz w tym i jeszcze innych fragmentach wykorzystał pouczenia zawarte w dziele egipskim¹¹. To zaś sprawia, że tekst traci swoją wartość dowodową w uzasadnieniu istnienia szkół w Izraelu. Obcy materiał został tu bowiem przejęty i dostosowany do mądrości izraelskiej. Inni tłumaczą to zapożyczenie faktem, że izraelscy nauczyciele potrzebowali różnych tekstów dla nauczania swoich uczniów¹².

⁹ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 602–603.

¹⁰ Por. F. GOLKA, *Die israelitische Weisheitsschule oder „des Kaisers neue Kleider“*, „*Vetus Testamentum*” 33 (1983), s. 260. Interpretacja Iz 28,10 jest nader sporna. Próby innego wyjaśnienia tekstu zob. L. STACHOWIAK, *Księga Izajasza I, 1-39. Wstęp — przekład z oryginału. Komentarz*, PST 9, cz. I, Poznań 1996, s. 399–400.

¹¹ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 114.

¹² Zbiór pouczeń z Prz 1-9 niektórzy uczeni uważają za „podręcznik do nauczania w szkole izraelskiej”; *tamże*, s. 68; por. B. LANG, *Schule und Unterricht im alten Israel*, w: TENŻE, *Wie wird man Prophet in Israel? Aufsätze zum Alten Testament*, Düsseldorf 1980, s. 113–117.

Argumentem przemawiającym za istnieniem szkół prorockich jest także tekst 2 Krl 6,1, w którym uczniowie proroka Elizeusza skarżą się, że miejsce zamieszkania (albo nauki, jak uważa G.I. Davies) jest dla nich za ciasne. Może to być nawet dowód na to, że nie tylko szkolnictwo, ale także idea budownictwa szkolnego (sal szkolnych) była już znana w Izraelu¹³

Nawet ogólne spojrzenie na teksty biblijne, które przytacza się jako dowód istnienia profesjonalnych szkół w Izraelu, a co za tym idzie, umiejętności czytania i pisania zawierają następujące argumenty dowodowe:¹⁴

- 1) charakterystyczne nazwy miast np. Kiriat Sefer (Miasto Księgi lub Miasto Pisarza);
- 2) historię z Sdz 8,13-17, gdzie młody chłopak spisuje dla Gedeona przywódców miasta;
- 3) wiązanie świadectwa i pieczętowanie pouczenia wśród swoich uczniów (Iz 8,16);
- 4) pragnienie spisania dokumentu z oskarżającymi go zarzutami, aby mógł wykazać swą niewinność (Hi 31,35-37);
- 5) spisanie wizji, by można ją było łatwo odczytać (Ha 2,2);
- 6) aluzje do kupowania wiedzy za ustaloną opłatą (np. Prz 4,5; 17,16);
- 7) teksty o przypuszczalnych pisarzach i urzędnikach na królewskim dworze (może już za czasów Dawida i Salomona);
- 8) rodzicielskie pouczenia (zwłaszcza Prz 4,1-9; 8,32-36);
- 9) rozrzucone odniesienia do czynności pisania (np. Iz 10,19; 29,11-12; Prz 3,3; 7,3; Jr 8,8; Pwt 24,1.3; Joz 18,9);
- 10) słownictwo do nauczania i zdobywania wiedzy zawarte głównie w Prz.

Pomimo tak licznych świadectw biblijnych nie stanowią one definitywnego (bezsprzeczego) argumentu za istnieniem szkół w Izraelu. Interpretacja powyższych tekstów nie zawsze bowiem jest jednoznaczna a często nawet oparta jedynie na przypuszczeniach. Nie mówią one też o poruszanym problemie w sposób bezpośredni. Zapewne wynika to stąd, że Stary Testament zawiera religijną tradycję i jeśli, to tylko marginalnie zajmuje się przekazem literatury edukacyjnej.

¹³ Według G.I. DAVIES' A (*Where there schools in ancient Israel?*, w: J. DAY [red.], *Wisdom in ancient Israel*, Cambridge 1995, s. 199) wyrażenie שָׁם לְפָנָיו (z 2 Krl 6,1 należałoby rozumieć w sensie wzmianki o miejscu nauki, a nie zamieszkania.

¹⁴ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 603–604.

2. Dane archeologiczne

W rozwiązaniu problemu istnienia szkół w starożytnym Izraelu z pomocą przychodzą odkrycia archeologiczne. A. Lemaire¹⁵ przytacza 11 kategorii dowodów epigraficznych, które miałyby rozwiązać jakiegokolwiek wątpliwości w tej kwestii. Są nimi, odnalezione w różnych miastach, inskrypcje, które interpretuje się jako ćwiczenia stosowane dla adeptów uczących się techniki pisania. Dowody te to:

- 1) abecadła (Lakisz, Kadesz-Barnea, Kuntillet 'Ajrud, 'Izbet Sartah);
- 2) odosobnione lub ułożone w nierozpoznawalne sekwencje litery (Arad, 'Izbet Sartah);
- 3) grupy prostych liter (Lakisz);
- 4) słowa powtórzone kilka razy (Arad, Kadesz-Barnea);
- 5) teksty zawierające jedynie pojedyncze imiona osób (Lakisz, Aroer);
- 6) formuły rozpoczynające list (Kuntillet 'Ajrud);
- 7) spisy miesięcy (kalendarz z Gezer);
- 8) liczby, czasem powtórzone (Kadesz-Barnea, Lakisz i Arad);
- 9) sekwencje liczb (jednostek, czasu itp.) z jednostkami miar (Kadesz-Barnea);
- 10) proste rysunki (Kuntillet 'Ajrud, Lakisz);
- 11) możliwe ćwiczenia nauki obcego języka (np. fenickiego w Kuntillet 'Ajrud).

Dowody te szybko zostały poddane krytyce przez innych uczonych¹⁶. Przy interpretacji danych archeologicznych zbyt wiele jest sformułowań typu: „być może”, „przypuszcza się”, „wydaje się”. Najbardziej przekonujące są tu jednak inskrypcje zawierające kolejne litery alfabetu pisane niewprawną ręką, co wskazuje, że mamy do czynienia z uczniowskimi ćwiczeniami, zaś fakt pojawienia się alfabetu jest istotnym towarzyszem rozprzestrzeniania się umiejętności czytania i pisania. Mimo iż niektóre inskrypcje mogą świadczyć o istnieniu szkół w miejscach ich odnalezienia¹⁷, to jednak trzeba mieć

¹⁵ A. LEMAIRE, *Les écoles et la formation de la Bible dans l'Ancien Israël*, OBO 39, Fribourg–Göttingen 1981, s. 32; DAVIES, *art. cyt.*, s. 204–205.

¹⁶ GOLKA, *art. cyt.*, s. 263; CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 605–606; M. HARAN, *On the Diffusion of Literacy and Schools in Ancient Israel*, VTSupl 40, Leiden 1988, s. 87–91.

¹⁷ Por. LEMAIRE, *art. cyt.*, s. 7–33.

świadomość różnicy poziomu wykształcenia jak i lat nauki pomiędzy centralnymi ośrodkami kształcenia w Jerozolimie, a lokalnymi czy regionalnymi szkołkami.

Zasadnicze uwagi krytyczne co do omawianych inskrypcji przedstawia M. Haran¹⁸. Zwraca on uwagę na materiał i miejsce ich występowania. Niektóre bowiem występują w grotach używanych do grzebania zmarłych (Hurvat Eiton, Beth She'arim, Jerycho). Trudno wyobrazić sobie, by były to dobre miejsca do prowadzenia ćwiczeń pisania. Także materiały piśmiennicze używane przy tych inskrypcjach nie zawsze należą do materiałów środowiska szkolnego. Do takich należą niewątpliwie ostraka zapisane atramentem (Kadesz-Barnea, Qumran, Murabba'at, Lakisz), ale wydaje się nieprawdopodobnym, by uczniowie ćwiczyli pisanie na glinianych słojach (Kuntillet 'Ajrud), czy innych naczyniach glinianych, albo na kamiennych stopniach (Lakisz). Tym bardziej, że w pobliskim Egipcie uczniowie wykorzystywali zwykle do tego celu drewniane tabliczki lub — wspomniane już wcześniej — ostraka. Papirus także był zbyt drogim materiałem piśmienniczym, by wykorzystywać go do szkolnych ćwiczeń¹⁹

Nie można także wiązać ze środowiskiem szkolnym inskrypcji odnalezionnej na ścianie cysterny wodnej w Nahal Michmasz. Miejsce to jest bardzo twarde do pisania i na dodatek trudno dostępne.

Natomiast bardzo prawdopodobnym jest, że napisy te, czasem pojedyncze litery, czy fragmenty alfabetu pochodziły z rąk rzemieślników, garncarzy, rzeźbiarzy, czy prostego ludu, który pracował przy wyrobie różnych przedmiotów. Litery zaś i napisy służyły bądź jako ozdoby naczyń glinianych²⁰, bądź stanowiły po prostu oznaczenie ich przeznaczenia. Rzemieślnicy ci mogli wprawdzie znać pismo alfabetyczne, jednak ich wiedza w zakresie piśmiennictwa na pewno różniła się od wyszkolonej umiejętności pisania skrybów. Prosty lud mógł także znać i używać alfabetu, ale bez pełnej biegłości w pisaniu, jednak tylko skrybowie, zaliczani byli do mędrców, którzy przez lata nauki z etycznym i praktycznym kształceniem, zdobyli szczyty swej wiedzy. Ponadto umiejętność pisania dla rzemieślników miała charakter praktyczny, ograniczony wyłącznie do bardzo specyficznych zastosowań.

¹⁸ HARAN, *art. cyt.*, s. 89–93.

¹⁹ H. BRUNNER, *Altägyptische Erziehung*, Wiesbaden 1957, s. 66, 73–74.

²⁰ HARAN, *art. cyt.*, s. 94.

Z powyższego wynika, że odnalezione inskrypcje mogły stanowić zarówno proste szkolne ćwiczenia, jak i być niedojrzałym pismem rzemieślnika, który nie nabył dość wprawy w kształtowaniu liter. W wielu wypadkach inskrypcje te nie są związane ze środowiskiem typowo szkolnym. Reprezentują raczej działalność rzemieślników, laików, którzy uzyskali nikłą zdolność pisania i próbowali pisać na twardych przedmiotach. Odnalezione inskrypcje nie są więc bezdyskusyjnym dowodem rozszerzania się znajomości pisania i czytania w starożytnym Izraelu, a co za tym idzie, istnienia wielu szkół. Wykształceni ludzie, wśród nich i skrybowie, należeli raczej do wąskiej elity społecznej, do której wchodziło się przez długie lata nauki w szkołach. Można stąd wyciągnąć wniosek, że w kwestii pobierania nauki i zakładania szkół starożytny Izrael nie różnił się od sąsiadujących z nim krajów ówczesnego świata²¹

3. Szkoły w Egipcie, Mezopotamii i Ugarit a szkoły w Izraelu

Argumentacja za istnieniem szkół w starożytnym Izraelu na wzór krajów sąsiednich idzie zasadniczo w dwóch kierunkach. Po pierwsze, zwraca się uwagę na podobieństwo form i cech tekstów biblijnych z tekstami pochodzącymi z krajów sąsiednich, które odnosiłyby się do problematyki szkolnej. Po drugie, ważną rolę spełnia sama sytuacja państwowa. Działanie administracji na dworze królewskim wręcz domagało się istnienia szkół, przynajmniej dla kształcenia elit.

Używanie przez autorów biblijnych terminu „mój syn” jako technicznego określenia ucznia oraz „ojciec” na określenie nauczyciela (np.: Prz 4,1; 5,7; 7,24; por. Iz 8,16) zdradza wpływy egipskie i mezopotamskie²², szczególnie kiedy wiązało się to ze wspólną praktyką stosowania cielesnego karcenia.

W Egipcie już od 1900 r. przed Chr. istniały królewskie szkoły dla kształcenia dworzan. Uczono w nich sztuki słownego przekonywania, właściwego zachowania, moralnych wartości, ludzkiej psychologii i in. Najbardziej do-

²¹ *Tamże*, s. 95.

²² CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 607; J. DAY, *Foreign Semitic influence on the wisdom in Israel and its appropriation in the book of Proverbs*, w: TENŻE (red.), *dz. cyt.*, s. 65; SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 68.

niosłą rzeczą było jednak osiągnięcie zdolności czytania i pisania hieroglifów. Szkoły te kształciły także skrybów, których wysoko ceniono w starożytności. Oprócz tzw. szkół dworskich przyjmuje się także istnienie szkół przy świątyniach²³

W Mezopotamii szkołę nazywano „domem tabliczek” Jej działanie w Nippur i innych miastach mezopotamskich przyczyniło się do odrodzenia kultury sumeryjskiej na przełomie trzeciego i drugiego tysiąclecia przed Chr. Kształciła ona pisarzy, którzy przepisywali pisma i tworzyli nowe dzieła. W niej także ucznia określano mianem „syn”, a nauczyciela nazywano „ojcem”. Mądrościowa literatura sumeryjska w większości pochodzi z „domu tabliczek” i odznacza się większym bogactwem form niż literatura egipska²⁴.

Niewiele informacji posiadamy odnośnie istnienia szkół w państwie hecyckim. W świetle jednak literackiej spuścizny z Ras Szamra (Ugarit) można przypuszczać, że i tam pisarze odgrywali znaczną rolę. Prawdopodobnie więc i tam istniały ich szkoły. Mieli oni przesiadywać w bramach miasta, gdzie prowadziliby swą działalność²⁵

Dane, zaczerpnięte z historii krajów starożytnego Bliskiego Wschodu, skłaniają do przyjęcia tezy, że podobne były szkoły w Izraelu. Rodzi to jednak pewne wątpliwości. Izrael jako państwo zaczynał swoją polityczną egzystencję dopiero w X w. przed Chr., tj. w czasie, kiedy Egipt dysponował już zaawansowaną kulturą i politycznym doświadczeniem, sięgającym dwa tysiąclecia wstecz. Nie można więc bezkrytycznie porównywać kraje o zupełnie różnych stopniach rozwoju i twierdzić, że tempo rozwoju Izraela było na tyle szybkie, iż w krótkim czasie dorównał ówczesnej czołówce kulturalnej i politycznej²⁶ W Egipcie edukacja realizowana była w kontekście rodziny, co z czasem otworzyło drogę do zinstytucjonalizowanego kształcenia²⁷ I chociaż podobny proces można zauważyć w Izraelu, to mimo podobieństw do krajów sąsiednich (podobieństwa w literaturze mądrościowej, istnienie królewskiego dworu, zapotrzebowanie na ludzi wykształconych i in.) należy do nich podchodzić ostrożnie.

²³ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 607–608.

²⁴ SYNOWIEC, *dz. cyt.*, s. 34–35.

²⁵ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 609.

²⁶ GOLKA, *art. cyt.*, s. 264–265.

²⁷ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel*, s. 608.

4. Wnioski

Trzy rodzaje świadectw: biblijne, archeologiczne i informacje z sąsiednich krajów, nie dają jasnego obrazu o szkolnictwie i edukacji w starożytnym Izraelu. Na pewno istniały tam szkoły, ale dostęp do nich był bardzo ograniczony. W agrarnym społeczeństwie izraelskim brakowało bodźca do wprowadzenia szerokiej znajomości pisania i czytania, choć od VIII w. przed Chr. pismo coraz bardziej jawiło się jako coś wartościowego²⁸. Zwykli obywatele prawdopodobnie zdolność tę posiadali w minimalnym stopniu, ograniczoną do pisania i czytania swoich imion, rozpoznawania różnych pozycji z inwentarzy lub spisów itp.²⁹

Wydaje się, że umiejętność czytania i pisania nie miała wielkiego znaczenia w przekazywaniu najbardziej wartościowych pouczeń, które udzielane były w środowisku rodzinnym głównie ustnie. W kanonicznej literaturze mądrościowej bardzo często akcentowana jest postawa słuchania. W Księdze Przysłów uszy odgrywają decydującą rolę w zdobywaniu wiedzy. Słuchanie biblijnego mędrca jest tu decydujące (Prz 5,13; 18,15; 19,27; 22,17; 23,12). Nawet wtedy, gdy mowa jest o oczach, to służą one raczej do obserwacji zachowań ludzkich, a nie do czytania. Osobisty przykład — nie zaś zapisany tekst — jest inspiracją do konkretnych pouczeń (Prz 23,26; 24,30-34). Podobnie Kohelet stwierdza, że najpierw słuchał, potem rozważał znaczenie tego, co usłyszał, a na końcu układał aforyzmy (Koh 12,9). I chociaż dalszy tekst mówi o spisaniu jego słów, to wydaje się, że czyni się to głównie dla korzyści przyszłych pokoleń; sama zaś nauka Koheleta była przekazywana raczej ustnie. Również pouczenia zawarte w Księdze Hioba przyjmują formę ustnego przekazu. Literatura mądrościowa jest więc odzwierciedleniem dominacji kultury ustnej nad kulturą piśmienną³⁰

Także Syrach, mimo wyraźnego zaproszenia do „domu nauki” (51,23), nie zajmuje się potrzebą nauki czytania i pisania. Mędrca nie interesuje szkoła jako taka. Ona wydaje się nie mieć znaczenia w ramach jego mądrościo-

²⁸ Na ten okres datuje się pochodzenie największej ilości inskrypcji interpretowanych jako uczniowskie ćwiczenie się w umiejętności pisania.

²⁹ CRENSHAW, *The Primacy of Listening in Ben Sira's Pedagogy*, s. 178–179.

³⁰ *Tamże*, s. 180–182.

wych pouczeń. Nie przesądza to wprawdzie o braku szkół w tym czasie, ale wydaje się, że Księga Syracha nie daje niepodważalnego świadectwa potwierdzającego istnienie jakichś otwartych i instytucjonalnych miejsc nauki, a jedynie sugeruje, że także w czasach hellenistycznych w Izraelu wciąż przeważa kultura ustna³¹. Ówczesne zaś szkoły, o ile istniały, nie obejmowały swoim zasięgiem edukacyjnym niższych warstw społecznych.

Bardzo trudno jest jednoznacznie określić kiedy powstały i jaki miały charakter szkoły w starozytnym Izraelu, gdyż argumenty przemawiające za ich istnieniem w dużym stopniu bazują na przypuszczeniach. Z drugiej jednak strony inskrypcje i dane archeologiczne, choć także budzą pewne wątpliwości, wskazują na upowszechnianie się piśmiennictwa oraz istnienie i rozwój swoistego rodzaju szkolnictwa. Nic natomiast nie potwierdza istnienia otwartych dla każdego i podtrzymywanych przez system podatkowy szkół publicznych³². Należy przyjąć, że upowszechnienie się szkolnictwa nastąpiło dopiero wraz z powstawaniem synagog, których początki też są trudne do uchwycenia³³.

Ewangelisci, przedstawiając postać Jezusa, zakładają, że umiał On pisać i czytać. To natomiast potwierdzałoby rabinistyczną tradycję o początkach

³¹ Por. WISCHMEYER, *art. cyt.*, s. 175–177. Innego zdania jest M. HENGEL, który twierdzi, że właściwie nie popełnia się błędu, kiedy przyjmie się wyrażenie „dom nauki” za przejaw rozwoju instytucji synagog w Palestynie; TENŹE, *art. cyt.*, s. 145.

³² J.L. CRENSHAW, *Education in Ancient Israel: Across the Deadening Silence*, (The Anchor Bible Reference Library), New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1998, s. 113.

³³ Uczni koncentrują swoje stanowiska na temat początków synagog wokół pięciu teorii: (1) powstają one na ziemi izraelskiej w VII w. przed Chr. (w związku z reformą Jozjasza); (2) powstają w czasie wygnania w Babilonii; (3) ich początki sięgają dworu w Jerozolimie po powrocie z niewoli babilońskiej; (4) powstają w Egipcie w III w. przed Chr.; (5) pojawiają się w okresie Drugiej Świątyni w kontekście powstania Machabeuszy. Ostatecznie wskazuje się, że dopiero od I w. przed Chr. do I w. po Chr. wyraźnie dostrzega się istnienie struktur na ziemi izraelskiej i w diasporach, które służyły jako miejsca zgromadzeń w różnych celach. Prawdopodobnie były to ośrodki dydaktycznego nauczania lub wspólnotowe centra żydowskie. Nie służyły jednak celom kultu czy uwielbienia Boga. Nie były one także oficjalnymi strukturami synagog. Te powstały dopiero po zburzeniu świątyni w Jerozolimie, czyli po 70 r. po Chr. Był to punkt zwrotny w tworzeniu się synagog zarówno w sensie architektonicznym, jak i w sensie praktykowanych w nich zwyczajów i rytuałów. Judaizm szukał wtedy nowych dróg, aby uzupełnić, a właściwie zastąpić kult świątynny, który przestał istnieć; R. HACHLLI, *The origin of the synagogue: a re-assessment*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period” 28 (1997), s. 34, 44–46.

publicznej edukacji w Izraelu³⁴, która miała miejsce w okresie od ok. I w. przed Chr. do I w. po Chr. Szkoły te miały zaistnieć przy centrach zgromadzeń żydowskich, które służyły wspólnej modlitwie oraz czytaniu i nauczaniu Prawa. Z czasem stały się one strukturami synagog. I to właśnie synagogi były pierwszymi miejscami szeroko pojętej powszechnej edukacji w Izraelu³⁵. Wspierały one w tym zadaniu rodzinę, która zawsze pozostawała na pierwszym miejscu w wypełnianiu obowiązku kształcenia i wychowania dzieci.

Schulen im alten Israel

ZUSAMMENFASSUNG

Es ist sehr schwer mit Sicherheit zu bestimmen, wann die Schulen im alten Israel entstanden sind. Dabei müssen wir zwischen Schulen für die Beamten — auch für die Söhne der Könige und für die Schüler der Propheten — und den öffentlichen Schulen unterscheiden.

Im Buch Jesus Sirach (51,23) befindet sich die erste Stelle, wo in der Bibel das Wort „Schule“ in der hebräischen Sprache gebraucht ist. Aber die andere Texte, die man mit der Idee der Schule verbinden kann, sind für die einigen Wissenschaftler nicht genug überzeugend.

Die gleiche Situation ist in den Daten aus der Archäologie vorzufinden. Man kann in diesem Falle bemerken, dass viele Inskriptionen aus dem VIII. Jahrhundert vor Christus und später stammen. Die gefundenen Aufschriften, Wörtern und Buchstaben stehen auch unter der Kritik.

Die anderen Staaten im Altertum haben ein Schulsystem geschafft. Wir haben die Zeugnisse dafür aus Ägypten, Mesopotamien und Ugarit. Die Lage des Israels ist die gleiche, aber die Zivilisation war dort nicht so hoch wie in den genannten Staaten.

Die Untersuchungen führen leider zu vielen Zweifeln. Aber man kann sagen, dass die Schulen für die Elite in Israel ganz früh entstanden sind. Dagegen waren die öffentlichen Schulen wahrscheinlich mit dem Anfang der Existenz der Synagogen, die zuerst ein Zentrum der Begegnungen der Juden waren, verbunden.

³⁴ CRENSHAW, *Education in Ancient Israel: Across the Deadening Silence*, s. 113.

³⁵ DE VAUX, *dz. cyt.*, s. 341.